

РОЗБУДОВА ВІЙСЬКА ТА СИЛОВИХ СТРУКТУР УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 р. В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

*Проаналізовано внесок сучасних вітчизняних істориків у вивчення військової політики уряду Української держави 1918 р.
The article analyzes the include of the modern Ukraine historians in the investigation military political of Ukraine State 1918 year.*

Сучасний період розвитку національної історіографії позначений активізацією досліджень історії внутрішньої політики українських урядів, оскільки після здобуття Україною незалежності постало невідкладне завдання дослідження, узагальнення та осмислення накопиченого державотворчого досвіду та вироблення на його основі чіткого, науково обґрунтованого внутрішньополітичного курсу держави. Дослідники значну увагу приділили вивченню внутрішньополітичної діяльності уряду Української Держави П. Скоропадського загалом та розбудови українського війська та державних силових структур за доби Гетьманату зокрема.

Розгляд ролі гетьманського уряду у створенні збройних сил Української Держави був узагальнений і підсумований в кандидатській дисертації В. Горелова, який розпочав дослідження даного та суміжних аспектів військової діяльності П. Скоропадського з доповіді на конференції ще в 1993 р. [3]. Зокрема, третій розділ дисертації, який має назву "Створення Збройних Сил Української Держави під керівництвом Гетьмана П. Скоропадського (29.04 – 14.12.1918 р.)", присвячений аналізу особистої діяльності Гетьмана як Верховного Головнокомандувача армії і флоту Української Держави, діяльності Ради Міністрів, Військового і Морського міністерств та Генерального штабу щодо організаційного створення регулярних Збройних Сил. Проаналізувавши об'єктивні умови необхідності створення Збройних Сил Української Держави та відповідну доповідь начальника Генерального штабу військового старшини О. Сливинського від 21 травня 1918 р. Військовому і Морському міністру генеральному бунчужному О. Рогозі про загальні основи і напрямки перспективного будівництва та комплектування майбутніх регулярних армії та флоту, автор відзначив урахування урядом тогочасних вимог військового мистецтва і бойового досвіду Першої світової війни, в результаті чого протягом літа 1918 р. штати військових частин та підрозділів Сухопутних військ Збройних Сил Української Держави були обговорені, ухвалені та затверджені. Дослідник зауважив можливість укомплектувати штатні посади військових частин та кораблів Збройних сил кращими представниками офіцерського та унтер-офіцерського складу, відданими батьківщині козаками і матросами строкової служби [4, 13 – 14].

Під керівництвом гетьмана була проведена велика робота зі створення та реформування Військово-Морського флоту, з демобілізації торговельного флоту, створена штатна структура і почалось комплектування наземних військових частин бойової підтримки та тилового забезпечення флоту. Дослідник наголосив на тому, що, згідно з гетьманським Універсалом про відновлення Українського козацтва від 16 жовтня 1918 р. козацтво мало стати окремою верствою суспільства, провідником національної ідеї і великою кадровою основою майбутньої іррегулярної Української козацької армії (26-ти кінних дивізій) [4, 14].

Не оминув увагою науковець і політику уряду в галузі військової освіти, поліпшення матеріально-побутового стану, соціального захисту військовослужбовців. Зокрема, вся система військової освіти і професійної підготовки Старшин Української Держави розподіля-

лась на п'ять рівнів: 1) юнацькі військові школи; 2) обер-старшинські фахові курси; 3) старшинські класи у Військовому і Артилерійському політехнікумах; 4) Військова Академія; 5) Вищі курси для штаб-старшин та генеральних старшин [4, 14]. Але в цілому, на думку автора, через брак історичного часу успішні починання гетьманського уряду в галузі військового будівництва не здобули свого логічного завершення [4, 15].

Правові основи будівництва національних збройних сил Української Держави були ґрунтовно проаналізовані в підрозділі 1.3 "Військові формування Української Держави за гетьмана П. Скоропадського" докторської дисертації В. Кравчука. Автор наголосив, що гетьманська влада, поряд з економічною, науково-освітньою діяльністю, енергійно приступила до створення своїх Збройних Сил. Все будівництво війська Гетьманату здійснювалося в умовах протидії проросійських офіцерів української армії, німецького командування та розвою більшовицьких ідей. Не зважаючи на це, за переконанням дослідника, завдяки досягненню компромісу, гетьману вдалося сформувати Особливий корпус переважно з числа російських старшин, які не хотіли служити більшовикам, залучити їх на службу Українській Державі та отримати під час офіційного візиту до Німеччини дозвіл на формування 120 тис. Української Армії. Дослідивши матеріали фонду 1077 ЦДАВО України науковець підкреслив, що під керівництвом П. Скоропадського Українським Урядом було детально розроблено реальний план військового будівництва, який передбачав заснування широкої мережі військових навчальних закладів, введення військової повинності, відновлення військових звань і рангів, вироблення обґрунтованих штатно-організаційних структур всіх військових органів і впровадження їхнього реєстру, розвиток військового судівництва [6, 27 – 28].

Проаналізувавши архівні документи, автор відзначив, що гетьман здійснював постійний пошук шляхів будівництва сильної армії, зокрема, відновив своїм наказом козацтво як окремий стан населення і вагомий резерв армії. 16 жовтня 1918 р. законом "Про відновлення козацтва як окремого військового стану" він розпочав організацію козацтва у двох губерніях і на Слобожанщині. Але науковець вимушений був констатувати, що соціально-політичне становище не дало змоги гетьману реалізувати свої задуми, було лише опрацьовано і видано низку законів, що регламентували основні напрямки військового будівництва. Відповідно до них автор виокремив основні його принципи, серед яких: докорінна реорганізація армії за принципом професіоналізму, а не добору кадрів за партійною приналежністю при відсутності широкої мережі військових навчальних закладів; принцип використання сильних історичних народних традицій, що виразився в поновленні козацького стану в Українській Державі; принцип консолідації, тобто об'єднання всіх зусиль для розбудови армії. Підсумовуючи розгляд проблеми автор дійшов висновку, що причиною занепаду Української держави та її військової значною мірою стали політичні чинники [6, 28].

В 1998 р. побачила світ праця О. Тимощука "Державна варта Української Держави (історико-юридичний

аналіз)", що стала першою в ряді праць автора, присвячених дослідженню охоронного апарату Гетьманату. Науковець сформулював основні проблеми даного аспекту політики гетьманського уряду. На його думку, досконала організаційно-штатна структура, оптимальна чисельність управлінського апарату, чітко розмежовані функції центральних і місцевих органів, розподіл на підрозділи за галузями діяльності при забезпеченні їх взаємодії, ефективність і швидкість кадрового комплектування, – усі ці позитивні аспекти Державної варти можуть стати об'єктами вивчення у сучасних дослідженнях співробітників МВС України, і щонайперше з метою практичного використання тогочасного досвіду. Заслугує на увагу й соціальний захист гетьманським урядом своїх правоохоронців, забезпечення нормативно-правових засад діяльності варти, створення міжвідомчої системи професійного навчання. Посилаючись на історичні джерела автор відзначив, що діяльність Державної варти була не лише каральна, а й правоохоронна [11, 54].

В 2000 р. О. Тимошук узагальнив та підсумував свій попередній науковий доробок в ґрунтовній монографії та докторській дисертації зі спільною назвою "Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.)" [12; 13]. Вивчення історичних передумов і організаційно-правових засад створення охоронного апарату Української Держави привело автора до висновку про те, що цей процес відбувався в руслі загального розвитку української національної державності 1917 – 1920 рр., закономірним етапом якого був гетьманат П. Скоропадського.

Головними завданнями його охоронної системи дослідник визначив захист державної безпеки та правопорядку, що є типовими складовими забезпечення національних інтересів кожної країни. Вони, на його думку, не переслідували мети обслуговування агресивних посягань на Україну сусідніх держав, застосування масових репресивних покарань до її мешканців. Але ж відмінність у соціальній підтримці політичних сил, що прийшли до влади в Україні 29 квітня 1918 р., зумовила нове тлумачення національних інтересів, а відтак і відповідні йому орієнтири створення та функціонування державного охоронного апарату. Виразне повернення до усталеного на той час у світі ладу господарювання за економічними законами приватної власності, з огляду на її попередній перерозподіл, заклало підвалини для неминучого соціального протистояння. Його подолання гетьманський уряд усвідомлено намагався здійснити на підставі насиченої законодавчої бази Російської імперії, використовуючи реальний історичний фактор перебування на території України військового контингенту Центральної держав. Кризовий соціально-економічний, політичний і правовий стан країни на момент приходу П. Скоропадського до влади не залишав часу для роздумів з приводу правового регулювання в охоронній галузі. При цьому невдалі експерименти Тимчасового уряду, Центральної Ради, більшовицьких "південних" республік щодо забезпечення своїх владних повноважень і правопорядку в Україні, які часто здійснювалися на підставі поспіх розроблених, недосконалих за юридичною технікою законів, суперечливих їм підзаконних актів, надзвичайних розпоряджень та інструкцій, не могли бути використані для наслідування кадровим царським генералом. Зразком створення і діяльності охоронного апарату як складової частини гетьманського державного механізму стали нормативні акти Російської імперії [13, 30].

Автор також наголосив на тому, що на відміну від своїх попередників главі Української Держави та його урядовому оточенню вдалося розробити найбільш об-

ґрунтовану та нормативно забезпечену державну охоронну концепцію. Її суть полягала у відмові від зосередження головної уваги при створенні охоронної системи держави на "загальному озброєнні" її громадян. Основну роль у виконанні охоронних функцій належало відіграти спеціально утвореним, відповідним чином навченим і спорядженим органам, які мали діяти на підставі належно розроблених та затверджених законів і легітимних підзаконних актів, виданих фаховими компетентними особами. Допомогати таким органам були покликані формування, утворені на підставі законів Української Держави з числа кадрових фахівців-інструкторів і тимчасово залучених до них добровольців [13, 30 – 31].

На основі документальних джерел, які висвітлюють урядові спроби впровадження цієї концепції, дослідник довів, що в Українській Державі, незважаючи на короткий час її існування, було створено розгалужений національний охоронний апарат. Чільне місце в охоронній системі Гетьманату займали й військові частини Німеччини та Австро-Угорщини, а з осені 1918 р. – також російські офіцерські добровольчі формування. Організаційна побудова і функціональне призначення більшості з цих органів, які знайшли чітке нормативне визначення за допомогою старих російських та нових українських регламентуючих чинників, були на той час досить досконалими і виправданими з точки зору міжнародних і внутрішніх оперативних обставин. Головними принципами комплектування охоронного апарату стали компетентність, професійний досвід, освіченість, інтернаціональність підбору кадрів та їхнє матеріальне заохочення. За короткий термін вдалося в основному налагодити систему державного забезпечення центральних і територіальних ланок охоронної системи Української Держави, що в цілому сприяло вдалому виконанню її службовцями своїх професійних обов'язків. Абсолютна їх більшість у своїй діяльності керувалась чинними нормативними актами і не перебільшувала визначених ними владних повноважень. Тому, за твердженням автора, застосування до гетьманського охоронного апарату визначень "репресивний" та "каральний" є перебільшенням і не відповідає його дійсному змісту [13, 31].

Потребує певної зміни акцентів, на думку науковця, і звинувачення деяких науковців у маріонетковій німецько-австрійській залежності режиму П. Скоропадського. З цього приводу він відзначив, що командування військового контингенту німецько-австрійського блоку, що за Брестським договором легітимно з точки зору міжнародного права знаходився на території України, користуючись повною силовою перевагою, здійснювало тиск на всі українські охоронні органи, який подекуди мав форму відкритого диктату щодо діяльності українських службовців, а в деяких випадках – навіть безпрецедентного усунення їх від виконання законних службових обов'язків. Але метою центральних держав не було загарбання чи територіальна анексія України, заміна її державних органів окупаційною владою, а дипломатичні здобутки уряду гетьмана у вересні 1918 р. встановили ясні перспективи для подальшого пом'якшення втручання союзників у справи Української Держави. Українські урядовці, місцева адміністрація, керівники Державної варти намагалися завадити проведеною союзниками каральних акцій серед населення повсталих районів, а з початком революційних подій у Центральної імперіїх і з їхньою капітуляцією перед державами Антанти, коли австро-угорські і особливо німецькі військові частини в Українській Державі з охоронців її безпеки перетворилися в мародерів та грабіжників, гетьманський охоронний апарат був змушений розпочати безпосередню боротьбу зі злочинцями зі складу союзників.

Дослідник вказав на певну неадекватність наголосу "маріонетковий" при наведенні деяких означень гетьманського режиму, а його застосування не відображає сенсу тогочасних кроків молодшої української держави, викликаних жорсткою детермінованістю історичних реалій [13, 31 – 32].

Незважаючи на вказані позитивні аспекти створення і діяльності гетьманського охоронного апарату, автор констатував неспроможність державної охоронної системи, побудованої П. Скоропадським, за екстремальних умов забезпечити життєздатність його влади. Тому відповідь на питання про причини краху Української Держави 1918 р., на його думку, доцільно шукати не в стратегічних і тактичних прорахунках внутрішньої і зовнішньої політики гетьманських урядових кабінетів, а пов'язувати їх із загальною поразкою в цей час у світі консервативної моделі державної влади. Гетьман П. Скоропадський та його професійна урядова команда в листопаді 1918 р., враховуючи реальну міжнародну ситуацію, віддали перевагу федеративному статусу України у складі не більшовицької Росії з метою знищення української державності, а для забезпечення соціальної злагоди в країні. Але їх виступ на державну арену виявився передчасним. Започатковану охоронну систему було зруйновано. Головною збройною силою, що повалила Гетьманат, стали найбільш боєздатні формування української армії, що мали бути опорою гетьманської влади, замислювалися П. Скоропадським як національна гвардія або підрозділи спеціального призначення. Останній український гетьман не мав відповідних сил для встановлення справжньої диктатури і реалізації диктаторських повноважень, які він сподівався застосувати для наведення порядку в країні, виводу держави з кризового стану. Загальні засади його державної політики будувалися на верховенстві закону як головного і переважного нормативного акта. В умовах розповсюдження правового нігілізму, анархічних наслідків російської революції це не залишало владі, що спиралася на обмежене коло співчуваючих соціальних верств і не вжила широких заходів ідеологічного придушення політичних супротивників, історичних шансів у боротьбі з екстремістами різного забарвлення, оскільки вони легко переступали правові межі, виправдовуючи розв'язання громадянської війни високою метою революції, будь-то світової комуністичної чи національної соціалістичної. Сам по собі охоронний апарат, яким би він не був досконалим з точки зору організації та матеріального забезпечення, не здатний захистити державно-політичний режим будь-якого змісту, форми та устрою, якщо він об'єктивно не є життєздатним у конкретних історичних умовах [13, 32 – 33].

Проблем створення та діяльності внутрішніх та прикордонних військ в Українській Державі в історико-правовому аспекті торкнувся Л. Бородич в своїй кандидатській дисертації. Прийшовши до влади внаслідок військового перевороту 29 квітня 1918 р. та взявши в свої руки всю повноту влади П. Скоропадський перетворився на верховну державно-правову інстанцію, тому, на думку дослідника, порівняно з періодом Центральної Ради гетьманському правлінню в питанні створення правоохоронних і каральних органів були притаманні такі відмінні риси: широке використання нормативно-правової бази Російської імперії з одночасним напрацюванням власних нормативних актів; цілеспрямований процес кадрового й матеріально-технічного забезпечення спеціальних формувань, всебічне навчання їх особового складу; залучення до участі в роботі спец органів і їх підрозділів фахівців

царського репресивно-карального апарату. Позитивну роль у вирішенні цієї проблеми відіграли й особисті якості гетьмана, зокрема військовий досвід, розуміння важливості ролі й місця охоронно-карального механізму в державі. Науковець відзначив, що свій внесок у справу зміцнення спеціальних органів і підрозділів гетьманського режиму зробили німецько-австрійські війська, зокрема, у забезпеченні зброєю, одягом, спорядженням тощо. Основними силами військово-охоронної структури Української Держави П. Скоропадського були Державна варта, Особливий відділ, особиста охорона, варта гетьмана, Особливий корпус, повітові охоронні комендантські сотні та ін [2, 12].

Широке використання спеціальних збройних сил при підтримці окупаційних військ гетьманський режим знайшов, на переконання автора, насамперед у придушенні виступів народних мас. У створенні власної спецслужби – Особливого відділу, якому були підпорядковані всі інші силові структури, яскраво проявився авторитарний характер П. Скоропадського, його бажання за будь-яку ціну втриматися при владі [2, 12].

В кандидатській дисертації В.Лободаєва п'ятий розділ "Вільнокозацький рух за часів Української Держави П. Скоропадського" присвячений, за твердженням дослідника, розкриттю ролі Вільного козацтва у розгортанні селянсько-повстанського опору гетьманській владі та австро-німецькій окупаційній адміністрації. У дослідженні автор зробив спробу спростувати твердження про причетність Вільного козацтва до державного перевороту 29 квітня 1918 р. Науковець також проаналізував проекти відродження козацтва, розроблені під керівництвом гетьмана. Незважаючи на те, що намагання П. Скоропадського використати козацькі традиції та досвід було спрямоване на досягнення соціального компромісу, прихильники відновлення козацтва, на думку автора, не мали чіткої програми: козацтво бачилось ними і як нова загально-хліборобська політична організація, і як чисельно обмежена привілейована верства, безумовно віддана особисто гетьману. Дослідник констатував, що гетьманський універсал про відновлення козацтва від 16 жовтня 1918 р. вже не був у достатній для підтримки Української Держави мірі реалізований [8, 15 – 16].

Інший дослідник – К.Анісімов третій розділ своєї кандидатської дисертації присвятив розгляду діяльності гетьманського уряду в галузі реформування військової форми. За його спостереженням, більшість офіцерів та генералів формувань, створених колишнім царським генерал-ад'ютантом П. Скоропадським та його підлеглими мали загальноармійську форму однострою німецького фасону. Рядові козаки продовжували носити старі однострої Російської армії з гетьманськими кокардами, знаками відмінності та кольоровою гамою погонів, випушок та кантів. Погони офіцерів мали один чи два проsvіти та ромбовидні ("георгіївські") зірочки німецького типу для позначення чинів. Прикладним кольором та металевим прибором являлися у Штаба Гетьмана (генеральна булава) – краповий з золотим, у піхоти – малиновий з золотим, у кінноті – жовтий з золотим (1-а та 3-я дивізії та окрема бригада) або з срібним (2-а та 4-а дивізії), в артилерії – червоний з золотим. 21 серпня 1918 р. був впроваджений загальноармійський однострій за зразком форми одягу старої Російської армії, але з німецькими знаками відмінності. Фуражки для козаків і офіцерів (старшин) – британського зразку з випушкою прикладного кольору на тулої, козирьок – шкіряний або фетровий. Шаровари для козаків здебільшого були сіро-сині, для старшини – також сіро-сині, але з кольоровими випушками за родами та видами

військ. Нижні чини одягалися у захисні гімнастерки та німецькі блузи, офіцери (старшини) – у френчі зі стоячо-відкладним коміром. Офіцери та матроси Чорноморського флоту мали однострій старого зразку, але з нововпровадженими знаками відмінності комбінованого німецько-англійського зразку. Сердюцькі (гвардійські) частини мали однострої, схожі з козацьким одягом XVIII ст., але при німецького типу знаках відмінності [1, 12].

Проблеми військово-патріотичного виховання в Українській Державі торкнувся О. Даценко в кандидатській дисертації "Військово-патріотичне виховання в українських збройних формуваннях в умовах боротьби за українську державність (березень 1917 – листопад 1920 рр.)". Автор зауважив, що першим кроком гетьмана стало укріплення військовими фахівцями вищих командних армійських структур, розпочалась розробка програм і статутів. Передбачалось заснування Військової академії, Військової політехніки, залізничної та зв'язкової старшинських шкіл, відкриття п'яти військових шкіл. Але, констатував автор з приводу проведення виховної роботи, проросійськи налаштовані офіцери-росіяни, які були краще фахово підготовлені, витіснили з військових підрозділів менш досвідчених однак патріотично налаштованих українців [5, 11].

Не оминув увагою О. Реєнт у своїй ґрунтовній монографії і діяльність гетьмана у справі будівництва національних збройних сил в Українській Державі, яке, не зважаючи на дефіцит національно свідомих кваліфікованих кадрів та спротив українських соціалістів, розпочалось в кінці травня 1918 р. з дозволу верховного командування німецьких військ. Дослідивши "Статут про комплектування війська Сердюків Української Держави й відбування служби в ньому" від 14 серпня 1918 р., автор наголосив на тому, що так звана "Сердюцька дивізія", в якій мали служити 18-річні юнаки із заможних селянських родин, мала стати опорою гетьманського режиму, взірцем для інших регулярних частин та з'єднань української армії [10, 177]. Продовжуючи, на його думку, реалізацію військової програми, виробленої ще Центральною Радою, на підставі закону про загальний військовий обов'язок від 24 липня передбачалося на основі територіального принципу скомплектувати 8 армійських корпусів, у складі яких мало бути 167 полків (54 піхотні, 28 кінних, 48 польових гармат, 33 важких гармат, 4 кінно-гарматні), армія мирного часу повинна була налічувати 175 генералів, 14930 старшин, 2957 військових урядовців, 291121 підстаршину та козака [10, 178]. Але, констатував дослідник, на листопад 1918 р. у збройних силах Української Держави налічувалося лише 60 тис. осіб, командний склад був неоднорідним за політичною орієнтацією [10, 179]. Формування кошів Вільного Козацтва розпочалося лише напередодні антигетьманського повстання [10, 181].

Автор здійснив огляд законів "Про загальний військовий обов'язок", "Про військово-санітарну та інтендантську службу", "Про військову підсудність", "Про організацію військово-судових установ та їх компетенцію", "Про порядок обрання виборних суддів у військових судах", що регламентували реалізацію загального військового обов'язку [10, 181 – 182].

За переконанням Реєнта, гетьман не шкодував сил і коштів на відновлення українського флоту. Завдяки цьому, у вересні 1918 р. німецьке командування розпочало передачу Україні кораблів Чорноморського флоту, Азовської і Дунайської флотилій, доків судноремонтних і суднобудівельних заводів "Наваль", "Россуд", "Темсуд", розпочалась роботи з формування Дніпровської військової флотилії. Але через невдалу спробу пороз-

умітись з Антантою ці здобутки були зведені нанівець. Окрім того автором відзначені такі ініціативи гетьмана, як впровадження нової уніформи, прапорів, символіки, військової присяги. Не зважаючи на деякі успіхи у військовому будівництві, при тому, що видатки на збройні сили були визначені в сумі 1 млрд. 254 млн. крб. на рік, автор констатував, що, в силу різноманітних за своїм характером причин, гетьманському уряду не вдалося створити боєздатну, добре навчену, віддану Українській Державі армію [10, 182 – 188].

В контексті діяльності німецької військової адміністрації в Україні в 1918 р. Н. Кришина в четвертому розділі кандидатської дисертації "Позиція німецьких військової адміністрації щодо формування українських збройних сил" торкнулась проблем військової політики гетьманського уряду. На її переконання, П. Скоропадський, який продовжив розпочате за часів Центральної Ради будівництво регулярної української армії, також у своїх діях залежав від німецького командування, яке впливало на формування, забезпечення, пересування українських частин, привласнило військове майно, казарми, коней, які були необхідні для їх забезпечення. Дослідниця дійшла висновку, що, незважаючи на невиконання плану створення українських збройних сил, гетьманському урядові вдалося розпочати формування 8-ми армійських корпусів, сформувати 18 авіаційних загонів, врегулювати з німецьким командуванням питання належності військового майна. Українські військові домоглися від німецького командування передачі флоту Українській Державі [7, 17].

Підсумовуючи, можна констатувати, що проблеми створення українського війська та правоохоронних формувань в Українській державі знайшли своє відображення у науковому доробку таких сучасних українських дослідників, як В. Горелов, О. Тимошук, В. Кравчук та інших, зокрема, у 8 кандидатських і докторських дисертаціях, кількох монографіях, значній кількості статей [9]. Вони в цілому розглянули основне коло питань, що пов'язані з військовою політикою Гетьманату. Щодо ролі, значення та суті військової та правоохоронної політики П. Скоропадського думки деяких науковців виявились кардинально протилежними, як і оцінки здобутків та прорахунків гетьманського уряду в цій галузі.

1. *Анісімов К.* Однострої збройних сил України періоду національних змагань 1917 – 1920 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2002.
2. *Бородич Л.* Внутрішні й прикордонні війська в Україні у 1917 – 1941 рр. (історико-правовий аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Львів, 1999.
3. *Горелов В.* Військова діяльність П.П. Скоропадського (1886 – 1917 рр.) // *Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873 – 1945.* – К.: Академпрес, 1993.
4. *Горелов В.* Військово-політична діяльність П. Скоропадського та його роль у створенні збройних сил Української Держави (серпень 1886 – грудень 1918 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999.
5. *Даценко О.* Військово-патріотичне виховання в українських збройних формуваннях в умовах боротьби за українську державність (березень 1917 – листопад 1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.
6. *Кравчук В.М.* Правові основи будівництва національних збройних сил України в 1914 – 1993 рр. (організація, структура, діяльність). Історико-правове дослідження: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – К., 1998.
7. *Кришина Н.* Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006.
8. *Лободаєв В.* Українське вільне козацтво (1917 – 1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001.
9. Підрахунки автора.
10. *Реєнт О.* Павло Скоропадський. – К., 2003.
11. *Тимошук О.* Державна варта Української Держави (історико-юридичний аналіз). – К.: Ін-т держави і права ім. В.С. Корецького НАН України, 1998.
12. *Тимошук О.* Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – Харків: Вид-во університету внутрішніх справ, 2000.
13. *Тимошук О.* Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – Одеса, 2000.